

hadis

HADİSTE BİR KRİTER OLARAK UYGULAMANAN DEĞERİ:

AMEL-İ MÜTEVÂRES KAVRAMI¹

Haydar Hasan HAN/trc. Mehmet ÖZŞENEL*

Malumdur ki, Hz. Peygamber'in (s.a.) hayatında ve sahâbe devrinde Allah'ın kitabından başka, Peygamber'in (s.a.) öğrettiği hususlar (ta'lim) herhangi bir tedvin ve tasnif içerisinde biraraya getirilmiş değildi. Sahâbe sadece Hz. Peygamber'in (s.a.) kendilerine sünnet olarak öğrettiği İslâm dininin akâid ve ahkâma dair hükümleriyle amel ediyorlar ve bunları hafızalarında koruyorlardı. Hz. Ömer (ö. 23/643) devrinde Irak fethedilip, belde ahalisi İslâm'a girince, Hz. Ömer, İslâm'ı ve Hz. Peygamber'in (s.a.) sünnetini öğretmek üzere Irak ehline Abdullah b. Mes'ûd'u (ö. 32/652) gönderdi. Abdullah b. Mes'ûd sünneti en iyi bilen ve yaşayış, hal ve tavır olarak Hz. Peygamber'e (s.a.) en fazla benzeyen sahâbî idi. İbn Mes'ûd (r.a.) hafızasında koruduklarından ve amel ettiklerinden hareketle onlara İslâm'ı ve sünneti öğretiyordu. Dolayısıyla onun öğrettikleri (ta'lim) ve uyguladıkları (amel) Irak ehli arasında yaygınlık kazandı.

Irak ehli hac mevsimlerinde Medine-i Münevvere ve Mekke-i Mükerreme'ye, Hicaz ehlinde olan sahâbe de Irak'a gidip geliyorlardı. Kendilerine İbn Mes'ûd'un gönderen Hz. Ömer de Hicaz ehli idi. Hicaz ehli, Irak ehlinin İbn Mes'ûd'un kendilerine öğrettiği Peygamber sünnetine göre namaz kılp oruç tuttuklarını müşahede ettiler. Şimdiye kadar, Hz. Ömer veya başka bir sahâbînin, namaz ve diğer

1 Amel-i mütevâresin hüccyeti konusundaki bu risâle Muhammed Abdürreşîd Numânî tarafından hocası Haydar Hasan Han'ın el yazma nüshasından istinsah edilerek kitabı *Mâ temessu ileyhi'l-hâce'de* neşredilmiştir (Karaç, 1953, s. 18-19; Abdullah b. İbrahim el-Ensârî neşri, Katar, 1984, s. 68-72). Risâle, adı geçen eserin Abdülfeteh Ebû Ğudde tarafından *el-İmam İbn Mâce ve kitâbuhu's-Sünen* adıyla yapılan yeni neşrinde de yer almıştır (6. bsk., Beyrut, 1419, s. 86-90). Risâlenin orijinal adı *Risâle fi hücciyeti'l-ameli'l-mütevâres* olup, aynen tercüme yerine yukarıdaki başlık uygun görülmüştür. Dipnotlar tarafımızdan eklenmiştir (ç. n.).

* SAÜ. İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Yrd. Doç. Dr.

konulardaki ahkâm hususunda Irak ehline Hz. Peygamber'in (s.a.) sünnetine aykırı bir şey öğrettiği iddiasıyla İbn Mes'ûd'un ta'limine karşı çıktığını gösteren herhangi bir bilgi rivayet ya da nakledilmiş de değildir. Şüphesiz ki Hz. Peygamber'in (s.a.) ashâbı, sünnete aykırı iş yaparken gördükleri kimseler karşısında sessiz kalmaktan son derece uzaktı. Bu, hakkında hiç şüphe bulunmayan bir husustur. Ne İbn Mes'ûd'un Irak ehline İslâm'ı öğrettiği, ne de bu ta'limin sahâbe asrında şuyû bulduğu gerçeği inkar olunamaz. Şu halde sahâbenin, bu ta'lim (İbn Mes'ûd'un öğrettikleri) üzerindeki icmaı, Kur'an'ın cem'i konusundaki icmaları gibi sikûti bir icmadır.

İbn Mes'ûd'dan sonra onun makamına öğrencileri Alkarne (ö. 62/682) ve el-Esved (ö. 75/694) geçti. Onlar da İbn Mes'ûd'un kendilerine öğrettiği gibi Irak ehline ilim öğretmeye devam ettiler. Ne bu öğrettiklerinde, ne de öğrettikleriyle amel etmede onlara da karşı çıkan olmadı. Bu durum, fıkıh ve fetva ile meşhur olmuş Iraklı müctehid imamlar dönemine kadar böylece devam etti. Iraklı müctehid imamlar Hz. Peygamber'den (s.a.) gelen hadis ve rivayetler arasında ihtilaflar bulunduğunu gördüler. Bunlardan bir kısmı İbn Mes'ûd'un öğrettiklerine ve amel ettiklerine aykırı idi. Bu durumda onlar, amel-i mütevârese müracaat ettiler ve onu ihtilaflı hadis ve rivayetlerin tenkidi için kıstas yaptılar, yani selef âlimlerinin büyük çoğunluğunun uygulamasını (amelini) esas aldılar.

İmamlar, bir ravinin rivayet ettiği hadisle amel etmediğini, yahut rivayetine aykırı amel ettiğini gösteren başka rivayetlerin bulunduğunu tespit ettiklerinde hadisi te'vil edip ravinin amelini esas alma yoluna gittiler. Çünkü sahâbenin âlimleri ve tâbiûn âlimlerinin büyük çoğunluğu, bir hadisi nakledip de onunla amel etmemekten son derece uzaktı. Ayrıca kendi ameli ile hadise muhalefet etmek, adaleti düşürücü bir durumdu. (Dolayısıyla hadisin mutlaka ya te'vil edilmiş olması, ya mensuh olması veya diğer vecihlerden herhangi biriyle amelden düşmüş (gayr-i ma'mûl) olması gerekiyordu).

Onlar, haklarında şu ayetin varid olduğu en hayırlı devirde yaşıyorlardı: "Muhacirlerden ilk müslüman olup öne geçenler, ensar ve onlara güzellikle tâbi olanlar var ya, Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır..."² Yine ayet-i kerimede "Kim kendisine hidayet tebeyyün ettikten sonra Peygamber'e karşı çıkar ve mü'minlerin yolundan başkasına tâbi olursa, onu döndüğü yerde bırakır ve cehenneme atarız. Orası ne kötü bir yerdir"³ buyurulmuştur. Dolayısıyla biz din ve sünnetle amel konusunda onlara tâbi olmak ve onları taklid etmekle memuruz.

2 Teybe, 100.

Bundan dolayı Irak ehli şöyle bir kaide koymuştur: "Bir raviden bir hadis sübut bulur da amel onun hilafına olursa, hadis değil, bilakis amel esas alınır". Aynı şekilde İmam Mâlik de (ö.179/795) hadiste ihtilaf vuku bulduğunda, daima Medine ehlinin ameli ni esas alırdı.

Şüphesiz sahâbe ve tâbiûndan oluşan birinci nesil selef uleması, Hz. Peygamber'den (s.a.) pekçok hadis naklediyorlar, fakat onlarla amel etmiyorlardı. Mesela İbn Abbas'ın (ö. 68/687) naklettiği hadise göre Hz. Peygamber (s.a.), Medine'de herhangi bir korku ya da aşırı yağmur gerekçesi olmaksızın öğle ile ikindi namazını, akşamla da yatsı namazını cem etmişti.⁴ Yine Hz. Peygamber'in (s.a.) hastalığı sırasındaki namaz da böyledir. Hz. Peygamber önce Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) cemaate namaz kıldırmasını emretmiş, fakat Ebû Bekir namaz kıldırırken Hz. Peygamber (s.a.) çıkagelmisti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Ebû Bekir'in yanında namaza durdu, cemaat Ebû Bekir'e, Ebû Bekir de Hz. Peygamber'e uyararak namaz kıldı. Böylece bu, iki tahrim (iftitah) tekbirli ve iki imamli bir namaz oldu.⁵ Halbuki hadisin delalet ettiği bu husus, hadisi nakleden sahâbeden ve tâbiûndan hiçbir ravinin amel etmediği bir husustur.

Yine bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.), rükûdan doğrulmak da dahil olmak üzere sağ elini sol eli üzerine koyardı.⁶ Fakat rükûdan doğrulma esnasında elleri bağlamak selef âlimlerinden nakledilmemiştir, dolayısıyla amel rükûdan sonra elleri bağlama noktasında hadise aykırı olmuştur. Yine "Cemaatle namazda yetiştiginizi kılın, kaçırdığınızı kaza edin"⁷ hadisi de imamın rükûsunu kaçıran, fakat onunla birlikte secdeleri ve teşehhüdü yapan kimseyi de içine almaktadır. Halbuki bu kişinin (rükûdan sonra yaptığı secde ve teşehhüd dahil) imamla birlikte kıldığını da kaza

3 Nisa, 115.

4 Bk. Ahmed, *Müsned*, I, 223, 346, 354; Müslim, *Salâtü'l-müsâfirin*, 54; Ebû Dâvûd, *Salâtü's-sefer*, 5; Tirmizî, *Salât*, 24; Nesâî, *Mevâkîf*, 47.

5 Bk. Mâlik, *Salâtü'l-cemâa*, 18; Buhârî, *Ezan*, 39, 68; Müslim, *Salât*, 90, 95, 96; Nesâî, *İmâme*, 17

6 Rükûdan doğrulduktan sonra elleri bağlama konusunda herhangi bir rivayete rastlanılamamıştır. Ancak bir hanbeli kaynağında bu konuda namaz kılanın muhayyer olduğu, isterse ellerini serbest bırakacağı, dilerse de bağlayabileceği belirtilmiş; ayrıca iki hanbeli kaynağında serbest bırakmak gerektiğine işaret olduğu kaydedilmiştir, bk. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İbn Müflih el-Hanbelî, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Muknî'*, Dimeşk, ts., I, 451.

7 Ahmed, *Müsned*, II, 270; Nesâî, *İmâme*, 57; Ebû Dâvûd, *Salât*, 54. Ayrıca Müslim'in bir rivayetinde tekil sırgasıyla "Kaza et" şeklinde gelmiştir (*Mesâcid*, 154). "Tamamlayın" şeklindeki rivayetler için bk. Mâlik, *Salât*, 4; Ahmed, *Müsned*, II, 237, 239; Buhârî, *Ezan*, 20, 21; Cuma, 18; Müslim, *Mesâcid*, 151; Ebû Dâvûd, *Salât*, 54; Tirmizî, *Salât*, 127; İbn Mâce, *Mesâcid*, 14; Dârimî, *Salât*, 59.

etmesi gerektiği icma ile sabittir. Bu da hadisteki "Cemaatle namazda yetiştiğinizi kılın..." ifadesinin umûmuna aykırıdır.

İşte bu şekilde hadislere bakıldığı zaman, selef âlimlerinden hadislerin nakledilip de yine onlardan rivayetlerine aykırı uygulamanın varid olduğuna dair pekçok örnek bulunduğu görülecektir. Selef âlimleri hidayete ermiş hidayet rehberleri olup biz de dînî konularda onları taklid etmekle mükellef olduğumuza göre, onların rivayete aykırı hareket etmelerinde rivayette bir illet bulunduğuna dair açık bir delil bulunmaktadır ve onlar söz konusu illetten dolayı o rivayetle amel etmemişlerdir. İşte bundan dolayı Iraklı selef imamları, ihtilaf durumunda rivayetlerin tenkidi için en hayırlı nesillerde yer alan sahâbe ve tâbiûn âlimlerinden oluşan selef-i sâlihînin amelini kıstas kabul etmişlerdir. Çünkü ümmetin daha sonra gelecek fertleri yukarıda okuduğumuz ayet-i kerimelerde geçtiği gibi din ve şeriat hususunda onları taklid etmekle mükelleftirler. Yine Hz. Peygamber'in (s.a.), Müslim'in (ö. 261/875) rivayet ettiği "Ashabım ümmetimin emindir" ⁸ hadisi ile "Benim ve ashâbımın üzerinde bulunduğu yol..." ⁹ hadisi de bunu teyid eder.

Şu halde onların büyük âlimlerinin çoğunluğunun ameli, şer'î delillerden birini teşkil eder. Ümmetin, teravih namazında Kur'an okuma ve onu hatmetme konusundaki ameli görülmez mi? Bu husus (Ramazan boyunca hatimle teravih kılma) ne Hz. Peygamber'den (s.a.), ne de Peygamber devrinde sahâbeden nakledilmiştir. Yoksa bu bir takrir teşkil ederdi. Oysa bu husus tamamen selefîn ameliyle sabit olmuştur. ¹⁰

Teravih namazının cemaatle kılınması da böyledir. Hz. Peygamber (s.a.) sahâbe-ye teravih namazını kıldırması, sonra bundan vazgeçmiş ve onların cemaatle kılmalarına izin vermemiştir. Teravihi cemaatle kılmak sanki nesh olunmuş gibiydi. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) terkettikten sonra sahâbenin Hz. Peygamber devrinde teravihi cemaatle kıldıkları bilinmemektedir. Yoksa bu da bir takrir teşkil ederdi. Aksine cemaatle teravih kılma sadece ve sadece selefîn bir amelidir. ¹¹ Şu halde onların ameli de şer'î bir delil teşkil eder. Fukaha da bunu tasrih etmiştir.

8 Müslim, Fedâilu's-sahâbe, 207; ayrıca bk. Ahmed, Müsned, IV, 399.

9 Tirmizî, İman, 18; Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, Beyrut, 1983, I, 256; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Beyrut, ts., I, 129; Nûruddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysenî, *Mecmau'z-zevâid*, Kahire, ts., I, 156, 189, VII, 259.

10 Teravihte okunan Kur'an ayetlerinin miktarı hususundaki rivayetler hakkında bk. Mâlik, Salât fi Ramadân, 4, 6; Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Muhtasarü Kiyâmi'l-leyl*, Faysalâbad, ts., s. 203-205. Ayrıca Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in bir gecede hatimle namaz kılmadığını da belirtmektedir, bk. Ebû Dâvûd, Tatavvu, 26; Nesâî, Kiyâmu'l-leyl, 17; İbn Mâce, İkame, 178; el-Makrîzî, *Muhtasar*, s. 137.

11 Teravih namazının cemaatle kılınıp kılınmaması konusundaki rivayetler için bk. Mâlik, Salât fi

Bütün bunlar anlaşıldığı takdirde şu husus apaçık ortaya çıkar ki Iraklı müctehid imamların fikhı, Iraklı selef âlimlerinin amelinin üzerinde yürüdüğü ve pekçok meselede Hz. Ali (ö. 40/661) ve İbn Abbas'ın fetva ve amellerinin kendisine muvafakat ettiği İbn Mes'ûd ta'limine dayanmaktadır. İmam Malik'in fikhı da Irak fikhına yakındır.

Hicri ikinci asrın başlarında ulemeden ilim merkezlerindeki imamların (eim-metü'l-emsar) uymakta olduğu Irak ve Hicaz fikhı işte bundan ibarettir.

Müteahhirûnun fikhına, yani hicri ikinci asrın sonlarıyla üçüncü asrın başlarında devir değişip tâbiûn ve onlara yetişen tebe-i tâbiîn imamları gibi kadim dönem âlimleri vefat ettikten ve bu tabakanın amelinin müşahede imkanı ortadan kalktıktan sonra zuhur eden muahhar dönem imamlarının fikhına gelince, işte uygulamayı (ameli) müşahede etme imkanı bulamayan bu imamlara sadece birçok ihtilafî rivayet ulaşmış, dolayısıyla onlar rivayetleri raviler açısından tenkide tabi tutma yoluna gitmişlerdir. Bunun için rical (hadis ravileri) konusunda cerh, ta'dîl, tevâkîf ve tad'îf açısından tenkid yapma esasını geliştirmişlerdir. Raviler hakkındaki bu tenkid ve araştırma ameliyesine de ilmu esmâi'r-ricâl adı verilmiştir. Neticede onlar esmâu'r-ricâl ölçülerine göre adaletini tespit ettikleri ravilerin rivayetleriyle amel etmişlerdir. İşte müteahhirûn imamlarının, rivayetlerin tenkidindeki kıstasları budur.

Nitekim kimi ravilerin bir imam nezdinde adil, diğeri nezdinde gayr-i adil olduğu esmâu'r-ricâl kitaplarını mütalaa edenlerce malumdur. Bunun sebebi şudur: Cerh ve ta'dîlde sonra gelenin değil, raviye muasır olanın sözü esas alınır. Çünkü raviye muasır olmayanın onu tanımaya imkan yoktur. Şüphesiz yok ki muasırlardan bir kısmı, adaletine aykırı olan husus kendine gizli kaldığı için ravinin adaletine zâhirî durumuna göre hükmeder. O raviye muasır olan bir diğeri âlim ise ondaki bir cerhe muttali olabilir. Böylece ravi hakkındaki cerh, diğeri muasır âlimin sözüyle ortaya çıkmış olur. Bu durumda ravinin cerh ve ta'dîli noktasında muasır âlimlerin görüşleri ihtilaf etmiş olur. Bunun için âlimler "Cerh ta'dîle takdim olunur" kaidesini getirmişlerdir.

Maksada gelirse, bu iki fikhî anlayış yani mütekaddimûn fikhı ile müteahhirûn fikhı arasındaki ihtilafın esasını işte bu kıstas teşkil eder. Şöyle ki, müteahhirûn uleması, ravilerinin adil olduğunu iddia ettikleri birtakım rivayetlere muttali olmuşlar ve onların rivayetlerine tezat teşkil eden diğeri rivayetleri reddetmişlerdir. Fakat bu rivayetler mütekaddimûn ulemasının iddiasına göre adil olan ravilerin rivayetleriyle

Ramadan, 1, 3, 4; Buhârî, Salâtü't-terâvîh, 1; Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn, 177, 178; Ebû Dâvûd, Şehru Ramadan, 1; Tirmizî, Savm, 81; İbn Mâce, İkame, 174; el-Makrîzî, *Muhtasar*, s. 191-199.

gelmiş sahih rivayetlerdir. Bunun da ötesinde ravilerinin zayıf olduğu kabul edilse bile mütekaddimûn fukahanın kendisiyle amel ettiği rivayetleri, ilk asrın (es-sadru'l-evvel) çoğunluğunun ameli, tashîh etmeye (sahih saymaya) yeter. "Zayıf rivayeti amel tashîh eder" kaidesi usûl kaidelerinden biridir.

Malumdur ki İslam akâidi kitaplarda iki tarzda tedvin olunmuştur. Birincisi selef tarzı, ikincisi halef tarzı. Herkesin kendine göre tâbi olduğu bir bakış açısı vardır. Ulemadan kimisi bir şekilde birinciyi, kimisi ikinciyi tercih etmiştir. Öyleyse dileyen bu konu üzerinde inceleme yapar, her iki tarzı da düşündür ve inceleme ve düşüncesinin kendisini götürdüğü tarzı benimser.

İşte mezkur iki fikhî anlayış, yani selef fikhıyla halef fikhı arasındaki fark da böyledir. Birincinin kıstası ilk asırdaki ulemanın (es-sadru'l-evvel) ameli, ikincinin kıstası da raviler hakkında cerh-ta'dîl açısından tenkid ve inceleme yapmaktır. Esmâu'r-rical kitaplarını geniş bir şekilde inceleyenler buna dair garip durumlarla karşılaşacaklardır. Mesela dinin direği mesabesinde nice raviler vardır ki rical kitaplarında onun cerhine dair pekçok görüş bulunur. O sanki dini tahrir ediyormuş ya da ümmet içinde İslam dinini tahrir konusunda Abdullah b. Sebe'nin bir benzeri imiş gibi tenkide tâbi tutulmuştur. Yine nice raviler vardır ki dine düşman olup i'tizalde aşırıya gitmiş, teşeyyu', râfizîlik ve çirkin bid'atla yanıp tutuşmaktadır. Bununla birlikte onların rivayetlerini sahih saymışlardır.

Bu konuyu araştıran ve selefîn ameliyle ravilerin haberlerinden ibaret olan bu iki kıstas arasındaki farkı kavrayan kimse, inceleme ve basiretinin kendisini götürdüğü istikamette artık istediği mezhebi benimser ve iki fikhî anlayıştan hangisini istiyorsa ona göre anlayışını oluşturur.